

УДК 94(477)''16/17''

Тригуб П.М., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Тригуб Петро Микитович (1935 р.н.). У 1958 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету ім. О.М.Горького. Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, дійсний член Української академії історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Має понад 130 публікацій, серед них 11 монографій та навчальних посібників. Коло наукових інтересів – історія України, Україна в міжнародних стосунках, аграрна історія України, історичне краєзнавство.

Коломак – селище старовинне, козацьке: події кінця XVII – XVIII ст.

У статті показана історія козацького селища Коломак, участь його населення у боротьбі з татарами і шведами в кінці XVII – на початку XVIII ст., проаналізована кількість населення і його соціальний склад, господарська діяльність, показано опір мешканців містечка спробам козацької старшини захопити їх землі.

In article the history of cossack settlement Kolomak, participation of his population in struggle against Tatars and Swedes is shown at the end of 17-th - the beginning of 18 centuries, the quantity of the population and his social composition, economic activities is analyzed, resistance of inhabitants of a place to attempts of the cossack foreman to grasp their ground is shown.

Історія міст і сіл України є важливим і актуальним завданням історичного краєзнавства. Цей напрямок почав розроблятися ще в дореволюційній літературі. Відомості з історії Коломака зустрічає у працях препод. Філарета та Д.І.Багалія [1], в радянські часи нарис про селище увійшов до 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» [2]. Однак чимало архівних документів ще й досі не використані, тому автор ставить за мету висвітлити історію козацького містечка Коломак в зазначених хронологічних рамках більш детально.

У попередній статті автора, яка стосувалася заснування Коломака [3], говорилося, що це сотенне містечко Охтирського полку було започатковане в останній чверті XVII ст. і відіграло помітну роль у боротьбі з татаро-турецькими набігами в Україну.

У кінці XVII – першій чверті XVIII ст. предметом прикордонних спорів між Охтирським, Полтавським і Гадяцьким полками служили Котельна і Коломак. За словами Самійла Величка, Коломак нібито заселився на землях Полтавського полку, з 1682 р. генерал і воєвода Касогов за царським указом проводив розмежування земель полтавських і коломацьких жителів, що спричинило потім багато неприємностей і заво-

рушень. Містечку, в якому проживало 230 мешканців, були виділені землі, сіножаті й різні угіддя вниз по р. Коломак, між річкою і Коломацьким лісом від криниці Свячення по Страшний брід, по Гришкову долину, у довжину «по мірі» чотири версти і 900 сажнів, поперек – верста, а в деяких місцях – менше.

Проти такого розмежування землі заперечували не тільки полтавці, але й гетьман Самойлович, який посилався на розмежування кордонів Польщі й Росії 1648 р., між іншим, не зовсім справедливого. Полтавські полочани і потім при полковниках Жученку й Герцикові кілька разів збройною рукою хотіли зігнати коломачан із землі, вважаючи ці землі власними, але останні кожного разу обіцяли їм перейти в інші місця, або перебувати у віданні Полтавського полку. Для утримання зухвалих коломачан охтирський полковник Перехрестов випросив царську грамоту, якою затверджені землі за Коломаком, як містечком Охтирського полку. Гетьман Апостол у 1728 р. заперечував проти останнього рішення, але безрезультатно [4].

Ці події пояснюють, між іншим, і те, чому в 1687 р. бачимо Самойловича у найбільш сумний для нього час. У липні цього року набожний гетьман слухав у Коломацькому храмі всенощне

богослужіння, як раптово був заарештований, тут же був взятий син його Яків й обидва були відправлені до Сибіру (посилання).

Крім того, географічне становище Коломака було таким, що він постійно зазнавав небезпеки від татар. Внаслідок цього й потрібні були особливі екстраординарні пільги для залучення населення. Мешканці інших нових міст і слобод одержали також великі пільги, але не настільки значні, які одержали коломацькі жителі [5].

Перші мешканці Коломака, як і військові обивателі, які жили недалеко від татарських кордонів, зазнавали багатьох утисків і бід. У 1688 р. татари, калмики і черкеси прийшли з степу “большим собраньем” під Терські озера, Перекіп та ін. місця, відігнали стада, підійшли до Коломака і повністю зруйнували його [6]. Татари поверталися після битви с харківськими козаками біля Туманова Рога. З цього приводу Борис Шереметев писав чугуївському воєводі: “У нинішньому 196 (1688) році червня 8 писав до мене з Охтирки стольник і Охтирського полку полковник Іван Перекрестов: червня 7 прибігли до нього в охтирський його полк сторожі зі степу, від Голої Долини, із-за Коломака, де вони стоять для караулу, і сказали: бачили по той бік Коломака військових людей татар, великі сили ідуть до Коломака, не ховаючись; а по цій стороні Коломака бачили знову татар” [7].

У 80-х рр. XVII ст. був побудований земляний вал від верхів'їв Коломака до верхів'їв Мжі [8]. Таким чином, у 80-х рр. XVII ст. Слобідська Україна огородила себе захисною лінією, яка складалася з валу, засік і городів і простяглася від Цареборисова по Дінцю до р. Мжі і до Коломака. У 1694 р. з нагоди вторгнення татар в Ізюмський полк охтирський полковник Осипов став зі своїми вояками коло Нового Перекопу, Високопілля і Коломака на бродях і перелазах, але татари поспішили відійти до Криму.

Події, які проходили в Російській державі на початку XVIII ст. безпосередньо стосувалися і Коломака. У 1708 р. Харківський і Охтирський (у складі останнього була й Коломацька сотня) козацькі полки брали участь у придушенні повстання під керівництвом Кіндрата Булавіна. Ці ж полки воювали зі шведами, а після переходу Мазепи на бік останніх залишилися вірними Петру I [9]. У 1709 р. під час шведської війни Карл XII, розбитий у Городянці російськими військами під командуванням генерала Рена (під Карлом був убитий кінь), а сам він сидів, закрившись у млині, лише завдяки ночі врятувався від переслідування й полону), мстив за свою поразку винищенням українських слобод і, між іншим, спалив Коломак. У 1711 р. містечко знову зруйнували татари й запорожці, зокрема була спалена Миколаївська церква (Д.І.Багалій зазначає, що всі коломацькі церкви були спалені

[10]). Про біди Коломака 1711 року являє нам відомості цікаве прохання місцевого священика. Той пише “великому пану, преосвященному Іларіону, митрополиту білгородському, б'є чолом богомолець твій города Коломака Миколаївської церкви піп Яків. У минулому 1711 р. в прихід військових людей татар і злодів-зрадників запорожців те місто Коломак розорене до кінця і церкви божі, що у тому містечку були, спалені, і Никольська церква, у якій я, богомолець твій, з дружиною і дітьми потрапив у полон і був у полоні у м. Карасове і по цей час. З цього полону тепер у жовтні місяці викупили мене, богомольця твого, м. Карасова греки Ян та Ілля, а відкупу за мене дали 170 талерів і відпустили мене з тієї неволі за поручительством на відповідний термін, а дружина моя з дітьми і тепер у неволі, на відкупі в с. Каракупі, а відкупу за ту дружину мою з дочкою просять 300 талерів. І тепер я в тому містечку Коломаку, у приході своєму Миколи Чудотворця з широкими требами маю ходити, так і на викуп свій і дружини своєї з дітьми у всяких чинів людей і у духовних осіб просити без твого архіпастирського благословення не смію. І ставлення моя грамота в той воїнський прихід взята з пожитками моїми”. Архіпастирем була виділена грамота як на право служіння, так і на право збирання подаянь від 2 грудня 1712 р. У 1714 р. запорозькі козаки разом з татарами продовжували чинити напади на територію Харківщини, зокрема Валківського повіту [11].

У 1718-1723 рр. проводився перший перепис (ревізія) населення, під час якого були переписані всі козацькі полки Слобожанщини, а у 1726 р. всі вони були приписані до Військової колегії. В кінці 1725 або на початку 1726 р. Білгородська провінційна канцелярія запропонувала охтирському полковнику Лесевицькому переписати всіх мешканців свого полку в зв'язку з передачею всіх полків Військової колегії. У 1726 р. Охтирський полк складався з 20 сотень. Результати перепису: полковник – 1, полкова старшина (обозний, осавул, суддя, ротмістр, три полкових писарі, два хорунжих) – 9, полкових пушкарів – 8, інших служителів, в т.ч. канцелярських писарів – 3, підосавулів – 1, литаврщик – 1, сурмач – 1, трубачів – 4, польових сторожів-кур'єрів – 5, 23 охтирських польових сотників, в охтирській городовій службі міщан і купецьких людей – 78, городових сотників – 15, підпрапорних – 42, городових і сільських отаманів – 24, сотенних писарів – 12, сотенних хорунжих – 11, виборних козаків-компанійців – 1222, їх підпомічників або спомогателів – 5510, “за підмогою найбідніших і в підмогу народних” – 286, підсусідків – 402, городових і сотенних “услужників” – 65, всього чинів військової служби Охтирського полку – 1359, підпомічників і посполитих – 6341. Не

облікованих і тих, що знаходяться у від'їзді – 404 особи. В Коломаку на форпосту з переминою знаходився один сотник із сотнею козаків [12]. За іншими даними в Охтирському полку було 20 сотень, полкових сотників – 3, інших – 15, всього – 18, козаків служилих – 1167, дітей і їх “своєственників” – 5637, підпомічників і їх дітей – 13126, підсусідків та їх дітей – 1665 [13].

У 1732 р. відбувся новий перепис, реєстр козацьких полків визначили у 4200 душ, вони мали бути приписані до військових обивателів. За цим переписом у Коломаці нараховувалося 888 мешканців [14]. У 1733 р. слобідські козачі полки брали участь у польському поході під командуванням І.Г.Квітки. Тоді ж Слобожанщина була обкладена непомірними податками, за несплати яких мешканці населених пунктів, зокрема Коломака, піддавалися жорстокому покаранню. Так, Коломак мав поштову станцію, де постійно тримали 8 коней, за яких стягували до скарбниці велику “пеню” [15].

У 1735 р. слобідські полки були направлені у похід проти татар у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. У 1765 р. вони були ліквідовані й перейменовані на гусарські [16]. Таким чином, перестали існувати Охтирський полк і Коломацька сотня. Історія зберегла імена охтирських полковників: Іван Донець, Дем'ян Зіновійович (1676), Микола Матвійович (1677), Федір Сагун (1680), Іван Іванович Перехрестов (1681-1698, 1700-1704), Роман Григорович Кондратьєв (1699), Данило Іванович Перехрестов (керував разом з батьком), Федір Йосипович Осипов (1704-1711), Максим Федорович Осипов (1711), Олексій Леонтійович Лесевицький (1724-1734), Іван Олексійович Лесевицький (1743), Костянтин Олексійович Лесевицький, Григорій Олексійович Лесевицький, Михайло Іванович Боярський [17].

Коломачани брали участь у роботі Уложенної комісії 1767-1774 рр. Поруч з дворянами і городянами до виборів депутатів були допущені

й військові обивателі, тобто нащадки колишніх слобідських козаків. З ліквідацією слобідських і заснуванням регулярних гусарських полків місцева козацька старшина прагнула одержати російське дворянство. Рядові козаки перетворювалися в рядових землевласників, посилювався антагонізм між козаками і старшиною. Військові обивателі при виборах депутатів в комісію попередньо обирали уповноважених, і лише ці останні брали участь у виборах депутата. Від колишніх козаків було обрано 5 депутатів.

Вимоги козацької старшини: 1) надання їй дворянство; 2) прикріплення селян до землі (старшина Сумської та Охтирської провінцій); 3) дозвіл на необмежене викурювання горілки, вільний її вивіз до Росії; 4) вільне заняття соляним промислом; 5) безбортне користування млинами; 6) звільнення від постойв військових команд [18]. Про українську автономію не було жодної згадки.

Неодноразово Коломаччина зазнавала стихійних бід. У 1744-1748 рр. вся територія Харківщини потерпала від нашествия величезних мас сарани. Єдиним методом боротьби з нею було згрібання її у ями і прикидання землею. У 1771 р. смерть сіяла чума, у 1830, 1847-1848 рр. – холера. Голод, неврожай панував у 1787, 1821, 1833, 1847-1848 рр. [19]

У 1773 р. у слободі Коломак проживало служилих військових – 10, відставних чинів – 19, статських – 3, колишньої козацької старшини – 66, духовенства – 53, іноземців – 10, військових казенних обивателів чоловіків – 1532, жінок – 1568, поденних черкас – 285, всього – 3600 [20]. За відомостями Генерального межування 1785 р. у Коломазі показано 1830 душ чоловічої статі й 1830 душ жіночої. Військових обивателів 77 душ чоловіків і 78 жінок, підданих черкасів при 15231 дес. землі, в числі яких 1565 дес. дров'яного лісу. За церковними документами число прихожан таке [21]:

Приходи	1730		1750		1770	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Нікольська церква	435	365	480	403	895	890
Успенська	385	370	420	430	630	625
Всього	850	735	900	833	1525	1515
Приходи	1790		1810		1830	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Миколаївська церква	1280	1237	1502	1470	1503	1517
Успенська	1087	1067	1251	1196	1452	1524
Всього	2367	2304	2753	2666	2955	3041
Приходи	1850		Померло від холери			
	чол.	жін.	1831	1848		
Миколаївська церква	1843	1984	37	114		
Успенська	1543	1616	25	50		

У 1779 р. у Коломаку діяли 4 ярмарки, так звані торжки – в час великого посту, 24 червня в день свята Різдва Іоанна Предтечі, хрестителя Христова, 20 вересня в день великомученика Євстафія, 9 грудня в день свята зачаття св. Анни. Тривали вони по 3-4 дні. На ці ярмарки привозили й торгували з міст Харківського намісництва купці різними шовковими й полотняними товарами, хлібом, кіньми, рогатою худобою, овочами та іншими продуктами, предметами сільського ремесла. Мешканці Коломака займалися хліборобством, скотарством, частково винокурінням. Хліб возили для продажу в різні населені пункти намісництва, горілку – у донські станиці. Деякі мешканці Коломака йшли працювати в інші міста й селища [22].

До 1764 р. в адміністративному відношенні Коломак входив до складу Охтирського полку. 16 грудня 1764 р. була утворена Слобідсько-Українська губернія, яка поділялася на 5 провінцій або повітів. Містечко увійшло до Краснокутського комісаріатства Охтирської провінції. 25 квітня 1780 р. губернія була перетворена у Харківське намісництво і поділена на 15 повітів. Коломак належав Валківському повіту, а з 12 грудня 1796 р. – у складі Охтирського повіту Слобідсько-Української губернії [23].

У кінці XVIII ст. Коломак являв собою військову слободу: 1709 казенних душ і 96 підданих (кріпаків). З них збирали у скарбницю з казенних обивателів – по 95 коп. подушного податку і по 5 коп. поштового збору, з приватновласницьких підданих – подушного податку по 60 коп., поштового збору – по 3 коп. В Коломаку утримувалась пошта: 10 коней і 3 поштаря [24].

У слободі на правому березі р. Коломак зберігався на той час старовинний редут з п'ятьма бастионами, оточений земляним валом і сухим ровом. В середині редуту – дві церкви, а за валом – одна.

Перший, Успенський, храм в Коломаці побудований, без сумніву, одночасно з фортецею, але вона не збереглася. У 1771 р. старанням і піклуванням прихожан була збудована нова дерев'яна церква Успіння Божої Матері. У 1779 р. споруджений і освячений Воскресенський храм. У 1823 р. він був укріплений кам'яним фундаментом і покритий залізом. У бібліотеці храму зберігалися “Апостол” київського друку 1738 р., Мінеї службові, 12 книг, друковані у Москві 1750 р. У консисторському архіві зберігся запис 1723 р.: “Містечка Коломака Успенського попа Михайла приходу його дітям духовним, які сповідалися і не сповідалися з 1716 по 1723 рік”, в числі перших, хто сповідувався, названий отаман Ярема Семенович Мураховець [25].

Нікольський храм у Коломаку вперше побудований був, очевидно, близько 1680 р., коли з'явилися тут нові задніпровські вихідці. До

1744 р. будівля церкви вже зістарилася і прихожани почали її ремонт, але вона згоріла, тому випрошено було благословення побудувати нову церкву. У 1824 р. освятили новий кам'яний храм в ім'я Святителя Миколи з такою ж дзвіницею. Він одноглавий, із залізним позолоченим хрестом, купол залізний, всередині церкви – штукатурка. Дзвіниця мала 5 дзвонів: 105 пуд. 36 ф., 40 пуд., 25 пуд., 3 пуд. 20 ф., 2 пуд. 20 ф. Будувався він переважно за рахунок пожертвувань прихожан, зокрема значні пожертвування робили казенні селяни: Михайло Шаповал, який два роки постачав цеглу власного виробництва, Гаврило Чичибаба, що зробив підлогу й вікна, Петро Гороховатський, який був у той час володцем головою, з ретельності своєї до святої справи не пропускав з-під свого нагляду жодного випадку, з якого можна було б скористатися на користь храму. З таких випадків найбільш відомим був на той час винний відкуп, при віддачі якого сам Гороховатський пожертвував на будівництво церкви 1000 руб. асигнаціями та інших присутніх при віддачі відкупу спонукав до благодіяння. Гаврило Чичибаба, який не раз благодіяв при побудові храму, пожертвував для церкви різні речі, з них – велика ікона у срібній ризі Св. Миколи особливо знаменна як живописом, так і своєю цінністю; перед смертю своєю пожертвував він на відновлення іконостасу 1000 руб. асигнаціями. Казенний селянин Дмитро Бондар купив потир за 140 руб. сріблом.

У бібліотеці храму зберігалися такі книги: “Служебник”, Київ, 1737 р.; “Октоїх” московського друку 1746 р.; кольорова “Тріод” московського друку 1749 р. Метричні книги починаються з 1774 р., сповідні – з 1775 р.

Воскресенський храм освячений вперше у 1779 р. За переказом, узгодженим з відомістю 1780 р., цей храм з початку був приходським. У XIX ст. він вважався кладовищем [26].

Козацька старшина слобідських полків в другій половині XVII – на початку XVIII ст. почала посилено збирати землю. Охтирський полковник Іван Іванович Перехрестов скуповував ділянки у “дітей боярських”, володіння яких межували з полком. З часом він чимось не догодив Петру I, який у 1704 р. позбавив його звання полковника, а його величезні маєтки були забрані до державної скарбниці. У 1721 р. його, вже хворого, вмираючого старика, начальство потягло до суду у справах місцевої фортеці і відправило до Архангельська. Начальству розповіли про його фізичний стан, на що була одержана відповідь: “Не дивлячись на всі чини, вислати його до Архангельська”. Старик помер у дорозі [27].

У 1785 р. слобода Коломак Валківського повіту була володінням військових обивателів і 9 поміщиків, у числі яких був генерал граф

І.С.Гендріков. У його маєтку нараховувалося 15231,5 дес. землі. Поміщики намагалися відібрати у мешканців села кращі землі, утискували їх. У відповідь на це мешканці селища скаржилися до суду.

17 квітня 1744 р. Іван Херувимський написав скаргу до канцелярії Охтирського полку на хорунжого Кирика Панасенка в тому, що той взяв у нього три стоги сіна для кірасирського Брауншвейзького полку, одночасно цей хорунжий брав сіно в інших обивателів, і в Коломацькій ратуші записано, що він, Іван Херувимський, не зміг одержати плати за це сіно (а взяте воно було ще у 1738 році). У відповідь на вимогу сплатити за сіно, хорунжий побив його кийками. З приводу скарги була призначена слідча комісія на чолі з ротмістром Лесевицьким, яка доповіла, що Іван Херувимський безвісти зник з містечка Коломака. Але один з канцеляристів повідомив, що Лесевицький його, Івана, залякував і нахвалявся побити. Справа тяглася довго, Херувимський звернувся з чолобитною до імператриці. На це Охтирській полковій канцелярії було наказано учинити слідство. Справа ходила по Охтирському і Валківському судам до 1781 року й відправлена в архів у зв'язку зі смертю позивача Івана Херувимського [28].

У 1768 р. той же Кирик Панасенко написав заяву до суду про відмову від маєтку, який належав йому в Коломаку. Справа закінчилася 20 червня 1783 р. [29].

У 1778 р. майор Лесевицький і сотник Іван Бутович захопили 84 стоги сіна, які належали коломачанам Василю Борисенку, Івану Золотарю, Семену Медведю в районі Калеників-Чутове [30]. У 1782 р. мешканець Богодухова колезький реєстратор Семен Бурковський придбав у жителів Коломака Мартина і Семена Панасенків ділянку землі [31]. У 1782-1785 рр. житель Коломака Степан Куц скаржився на поміщика-сотника Івана Бутовича, що той захопив у 1777 р. маєток в коломацьких дачах, під лісом, в урочищі Шелестовому, що належав йому, Куцу. Це прохання для Куца закінчилося нічим. У 1841 р. його сини, Михайло і Герасим, намагалися відновити справедливість, подавали прохання імператору Миколі I [32].

У 1796 р. Семен Береженко скаржився, що “у січні 1791 р. сільський сход визначив йому пасти овець у Івана Бутовича протягом двох років, а потім попросив відпустити його, то Бутович утримував його силою, бив палицею до тих пір, доки він не впав на землю замертво, а іншого

разу наказав двом чоловікам бити його без жалю”. Після цього Семен пролежав понад два тижні, потім поміщик закував його в залізо і тримав його протягом двох місяців, звинувативши в тому, що той втратив 30 овець, внаслідок чого Береженко змушений був служити на діда ще два з половиною роки. Поміщик забрав у нього корову з телям, свиней і все його майно, двох дітей, сина Григорія і дочку Єфросинію, віддав брату своєму Матвію Бутовичу, котрі чи там знаходяться, чи комусь продані – невідомо; а третій син, Тимофій, – в хуторі його Калениковому, а дружина Анастасія з дочкою працюють на дворі його.

Потерпілий скаржився повітовому справнику Леву Йосиповичу Жукову, стряпчому Миколі Романовському, але вони посадили його у Валківську в'язницю, тримали там понад шість тижнів, потім його примусово відправили працювати до Бутовича. Його розорили, позбавили родини, він був виснажений голодом і холодом, доведений до останнього ступеню відчаю [33]. Бутович же звинуватив Береженка у наклепі, говорив, що той сам залишив дружину і дітей у нього. Після того, як Береженко подав “прошение” імператриці, суд 31 жовтня 1796 р. визначив, що Бутович має все повернути позивачу і відшкодувати збитки грішми [34].

Бутович і Лесевицький забрали хліб і сіно у Якова Богословського, Федора Понеділка, Івана Пащенка, Сави Марюшенка, Павла Марюшенка, Івана Рибальченка, Андрія Білоуса, Григорія Пащенка; у інших господарів – копиці сіна, жита, гречки і проса [35].

16 вересня 1796 р. Коломацька громада подала скаргу харківському генерал-губернатору на поміщиків Андрія Лесеницького і Андрія Бутовича, що вони забрали на їхній землі поблизу Чутового 2615 копиць сіна, чим причинили шкоду на суму 327 руб. 50 коп., назвавши цю землю своєю, не рахуючись з царською грамотою від 19 вересня 1715 року, за якою Коломацькій громаді відходили ці землі [36].

Таким чином, історія Коломака кінця XVII – XVIII ст. відбиває складну соціально-політичну обстановку в Україні в той час. Боротьба з Кримським ханством, війна зі шведами у 1700-1721 рр., російсько-турецька війна 1735-1739 рр. відбилися на долі селища. Його мешканці на собі відчули наслідки ліквідації автономії Слобідської України, загострення соціальних суперечностей в українському селі останньої третини XVIII ст.

Література

1. Преп. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II. Уезды Харьковский и Валковский. – М., 1857;

- Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967.
3. Див.: Тригуб П.М. Коломак – селище старовинне, козацьке: до історії заснування // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 60-64.
4. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 264-265.
5. Багалеї Д.И. Указ. соч. – С. 438-440.
6. Там само. – С. 463.
7. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 263.
8. Багалеї Д.И. Указ. соч. – С. 487.
9. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
10. Багалеї Д.И. Указ. соч. – С. 466.
11. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
12. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – К., 1883. – С. 29-30.
13. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – Х., 1890. – С. 159.
14. Багалеї Д.И. Указ. соч. – С. 563.
15. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – С. 156.
16. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
17. Там само.
18. Багалеї Д.И. Украинская старина. – Х., 1896. – С. 8-115.
19. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
20. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – С. 346-347.
21. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 267.
22. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – С. 410.
23. Харьковский календарь на 1871 г. – Х., 1870. – С. 194.
24. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: “Наук. думка”, 1991. – С. 175, 178.
25. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 260.
26. Там само. – С. 260-261.
27. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – С. 15.
28. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 284, оп. 2, спр. 5, арк. 35, 112.
29. Там само, спр. 10, арк. 2, 27.
30. Там само, спр. 53, арк. 67.
31. Там само, спр. 31, арк. 2.
32. Там само, спр. 42, арк. 2, 232-235.
33. Там само, спр. 279, арк. 1.
34. Там само, арк. 16-17, 21.
35. Там само, спр. 387, арк. 23.
36. Там само, арк. 3.

Надійшла до редколегії 27.10.2006 р.